तामसस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा ।
तानहं कीर्तयिष्यामि गीतवृत्तकलिप्रिय ! ॥
तामसस्य मनोः पुत्र ऋतध्वज इति श्रुतः ।
स पुत्रार्थी जुहावाग्नौ स्वमांसं रुधिरं तथा ॥
अस्थीनि रोम केशांश्च स्नायु मज्जा यकृद्वपम् ।
शुक्रं च वितरो राजा सुतार्थी चेति नः
श्रुतम् ॥
सम्प्राश्निर्मथ्याच्च ततः शुक्रपानादनन्तरम् ।
मा मे क्षिपस्वेत्यसरत् शब्दः सोऽपि नृपो न्यतः ॥
ततस्तस्माद्धुतवहात् सप्त तत्तेजसोपमाः ।
शिशवः समजायन्त ते रुदन्तश्च तमुने ॥
तेषान्तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः ।
समागम्य निवार्याथ स चक्रे मरुतः सुतान् ॥
ते त्वासन्मरुतो ब्रह्मंस्तामसे देवतागणाः ॥*॥
येऽभवन्रैवते तांश्च शृणुष्व त्वं तपोधन ॥
रैवतस्यान्ववाये तु राजासीद्रिपुजिद्बली ।
रिपुञ्जयो नाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः
किल ॥
स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रगृह्य गृहं ययौ ॥
तस्यां पितृगृहे ब्रह्मन् वसत्यां च पिता मृतः ।
सापि दुःखपरीताङ्गी स्वां तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥
ततस्तां वारयामासुर्ऋषयः सप्त मानसाः ।
तस्यामासक्तचित्तास्तु सर्व एव तपोधनाः ॥
अपारयन्ती तद्दुःखं प्रज्वाल्याग्निं विवेश ह ।
ते चापश्यन्त ऋषयस्तच्चित्ताभावितास्तथा ॥
तां मृतां ऋषयो दृष्ट्वा कष्टं कष्टेति वादिनः ।
प्रजगुर्ज्वलनाच्चापि सम्प्राजायन्त दारकाः ॥
ते च मात्रा विना भूता रुरुदुस्तान् पितामहः ।
निवारयित्वा प्रददौ लोकनाथो मरुद्गणान् ॥
रैवतस्यान्तरे जाता मरुतोऽमी तपोधन ॥*॥
शृणुष्व कीर्तयिष्यामि चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥
आसीन्नाम्नेति विख्यातो तपस्वी सत्यवाक्
शुचिः ॥
सप्त सारस्वते तीर्थे सोऽतप्यत महत्तपः ॥
विघ्नार्थं तस्य तपसो देवाः संप्रेरयन् वधूम् ।
सा चाभ्येत्य नदीतीरं क्षोभयामास भाविनी ॥
ततोऽस्य प्राश्यवच्छुक्रं सप्त सारस्वते जले ।
तां चेवाप्यशपन्मूढां मुनिस्तोकुनिको वधूम् ॥
गच्छाल्पेति सढे त्वं पापस्यास्य फलं महत् ।
विध्वंसयिष्यति हयो भवतीं यज्ञसंसदि ॥
एवं शप्ता ऋषिः श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्रयम् ।
सारस्वतेभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् ॥
एते तवोक्ता मरुतः पुरा यथा
जाता वियद्व्याप्तिकरा महर्षे ।
येषां श्रुते जन्मनि पापहानि-
र्भवेच्च धर्माभ्युदयो महान् वै ॥"
इति वामने मरुतोत्पत्तिर्नाम ६९ अध्यायः ॥*॥
अन्यच्च ।
"अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽथो पितॄन्
महान् ।
प्रावाहो निवहश्चैव उद्वहः संवहस्तथा ॥
विवहः प्रवहश्चैव परिवाहस्तथैव च ।
अन्तरीक्षे च बाह्ये ते पृथङ्मार्गविचारिणः ॥
महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्तिताः ॥*॥
सूर्यामिश्च शुचिर्नामा वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥
निर्मथ्य पञ्चमानोऽग्निस्त्रयः प्रोक्ता इमेऽग्नयः ॥
अग्नीनां पुत्रपौत्राश्च चत्वारिंशन्नवैव तु ॥
मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तकाः ॥"
इति देवीपुराणे कालचक्रवंशानामाध्यायः ॥*॥
ऊनपञ्चाशद्वायुनामानि यथा,—
"एकज्योतिश्च द्विर्ज्योतिस्त्रिर्ज्योतिर्ज्योतिरेव च ।
एकशृङ्गो द्विशृङ्गश्च त्रिशृङ्गश्च महाबलः ॥
इन्द्रश्च गजहस्तश्च ततः पतिसुतस्तथा ।
मितश्च संमितश्चैव सुमितश्च महाबलः ॥
ऋतजित् सत्यजिच्चैव सुषेणः सेनजित्तथा ।
अरिमित्रोऽनमित्रश्च पुरुमित्रोऽपराजितः ॥
ऋतश्च ऋतवाहश्च धर्ता च धरणो ध्रुवः ।
विधारणो नाम तथा देवदेवो महाबलः ॥
ईदृशश्चाप्यदृश्यश्च एते दश मिताग्निनः ।
प्रतिनः प्रसदश्च सभरश्च महायशाः ॥
धाता दुर्गो धितिर्भौमस्त्वभियुक्तस्त्वपात् सहः ।
धृतिर्धरुणाख्योऽथ वासः कामो जयो विराट् ।
इत्येकोनाश्च पञ्चाशन्मरुतः पूर्वसंभवाः ॥"
इति वह्निपुराणे गणमेदनामाध्यायः ॥*॥
वायोर्विकारहेतुर्यथा,—
"व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाद्भङ्गात् चया-
न्नागरात्
वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादति-
त्रासतः ।
रूक्षचारकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेत्
वायुर्व्याधिषु रामसे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि
च ॥"*॥
तस्य लक्षणम् ।
"आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्प-
प्रतोदाः
कण्ठध्वंसावसादो भ्रमकविलपनं संसृत-
प्रमेहाः ।
पारुष्यं कर्षणादौ विषयपरिणतिर्भग्नदृष्टि-
प्रमोहा
विस्रन्दोहङ्गनादिस्वपनमनशनं तादृगं पौढ़-
नञ्च ॥
नामोन्नामौ विवादौ भ्रमपरिवदनं जृम्भणं
रोमहर्षो
विक्षेपाक्षेपशोषव्यहणमुखिरता छेदनं वेदनञ्च ।
वर्णः श्यावोऽरुणो वा त्वगपि च महती खाप-
विक्षेपसङ्गा
विद्यात् कर्माण्यमूनि प्रकुपितपवनः स्यात्
कषायो रसश्च ॥"*॥
अन्यच्च ।
"वदनविरसता स्यादङ्गसः कर्कशत्वं
भवति वपुषि कार्श्यं रात्रिनिद्रानिवृत्तिः ।
त्वचि च परुषता स्यात् स्याच्च वैषम्यमग्ने-
रिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत् ॥"*॥
तस्य प्रशमताकारणम् । यथा,—
"रूक्षशीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति ॥
स्निग्धोष्णस्थिरदृष्यवल्लवणस्वाद्वम्लतैलातप-
स्नानाभ्यङ्गनवस्तिमांसमदिरासंवाहनोन्मर्दनैः ।
स्निग्धस्वेदनिरूहशोषशमनः स्नेहोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तं
नयेत् ॥"*॥
ऋतुभेदेन विहारादिना च तस्य चयप्रकोप-
प्रशमनानि यथा,—
"ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति ।
प्रायेणोपशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृडृतौ कफः ।
चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसेवनैः ।
समानैर्वान्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययः ॥"*॥
स च प्राणादिभेदेन पञ्चविधः । यथा,—
"पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥
वायुरायुर्बलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।
वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुः प्रकीर्तितः ॥
वाह्यमण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुः ॥
वायुः प्राणादिभेदेन सच्च पञ्चविधः स्मृतः ।
हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमध्यगः ॥
उदानः कण्ठदेशे तु व्यानः सर्वशरीरगः ।
योऽनिलो रक्तसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् ॥
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणाश्चैवावलम्बते ।
कुपितः कुरुते रोगान् हिक्काश्वासादिकानपि ॥
उदानो नाम यस्तूर्ध्वमेति प्रवणोत्तमः ।
तेन भाषितगीतादिविशेषोऽपि प्रवर्तते ॥
ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ।
आमपक्वाशयचरः समानोऽग्निसहायवान् ॥
अन्नं पचति तच्चाश्च विकारान् विविनक्ति सः ।
गुल्माग्निसादातीसारान् कुपितश्च करोति सः ॥
पक्वाशयस्थोऽपानस्तु काले कर्षति चाप्यधः ।
वातमूत्रपुरीषाणि शुक्रगर्भार्तवानि च ॥
कुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ।
सर्वदेहचरो व्यानो रससंवाहनोद्यतः ॥
स्वेदासृक्स्रावणञ्चापि पञ्चधा वेष्टयत्यपि ।
कुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥
शुक्रदोषाः प्रमेहाश्च व्यानापानप्रकोपजाः ।
युगपत् कुपिताश्चामी देहं हन्युरसंशयः ॥"*॥
तत्प्रकृतिकस्य लक्षणं यथा,—
"अल्पकेशः कृशो रूक्षो वाचालश्चलमानसः ।
आकाशचारी स्वप्नेषु वातप्रकृतिको नरः ॥"*॥
प्राणादिपञ्चवायूनां यथाक्रमं संज्ञान्तरमाह ।
"प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥*॥
प्राणस्तु प्रथमो वायुर्नाभेरधिपः प्रभुः ।
नित्यमावापयेत् सर्वान् प्राणिनासुरसि स्थितः ॥
निःश्वासोच्छ्वासकश्चैव प्राणो जीवं समाश्रितः ।
प्रसाराकुञ्चनो वायुः प्रकाशो धारयत्यथा ॥